

Шадкам З.
Түрік тіліндегі туыстық атаулары және топтастырылу ерекшеліктері

Жаһандану процесі барысында ұлттық құндылықтарды, оның ішінде әлсіреп ұмытылып бара жатқан отбасылық, туыстық ұғымдарды сақтап қалуда маңызды орны бар туыстық атауларын лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психоллингвистика, культурология сияқты ғылымдардың аясында жаңашыл, заманауи көзқараспен зерттеу қажеттілігі туындайды.

Мақалада, түрік тіліндегі туыстық атауларының өзара топтастырылуы, түрік тілінде кейбір туыстық атауларының батыс тілдерінен еніп, батыс мәдениеті ықпалында жалпы мағынада қолданыста екендігін мысалдармен көрсетуге, туыстық атаулардың бойында сақталып отырған рухани мәдениет көріністерін ұлттың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, оларды қазіргі таңда тілдік және мәдениетаралық қарым-қатынаста қолдану ерекшеліктерімен аясын анықтауға тырысамыз.

Түйін сөздер: түрік тілі, туыстық атаулары, ұлттық құндылықтар.

Shadkam Z.
Turkish kinship terms and classification characteristics

In the era of globalization, when seen weakening of the national values, it is necessary to explore kinship titles, which are playing an important role in maintaining and preserving the family and kinship ties in dint of contemporary and new methods as a part of cultural linguistics, ethno linguistics, psycholinguistics and culture sciences.

In this article we will consider the classification of Turkish kinship titles, and also loanwords from Western languages and their wide application in society. Thus, we attempt to determine the features of the use of these concepts in the language and intercultural aspect, which are the manifestation of spiritual culture and cognitive experience of the people.

Key words: Turkish language, kinship titles, national values.

Шадкам З.
Названия родства в турецком языке и особенности их классификации

В эпоху глобализации, когда имеются признаки ослабления национальных ценностей, возникает необходимость изучения названия родства, которые играют важную роль в поддержании и сохранении семейных и родственных уз, современными и новыми методами в рамках лингвокультурологии, этнолингвистики, психоллингвистики и культурологии.

В данной статье рассматриваются вопросы классификации терминов/ названий родства турецкого языка, также заимствованные с западных языков понятия родства и их широкое применение в обществе. Сделана попытка определить особенности использования данных понятий, которые являются проявлением духовных ценностей и познавательного опыта народа, в языковом и межкультурном аспекте.

Ключевые слова: турецкий язык, названия родства, национальные ценности.

**ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ
ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРЫ
ЖӘНЕ
ТОПТАСТЫРЫЛУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Әр елдің өзіндік қайталанбайтын ұлттық ерекшеліктерін, өзіне тән өзгешеліктерін бейнелеп көрсететін салт-дәстүрі, әдет-ғұрып лексикасы бар. Ол рухани дүниені де, материалдық дүниені де өзіне қамтиды. Олардың ішінде өзінің ғасырлар қойнауына кететін терең тарихымен, жүйелі құрылымымен, халықаралық, мәдениетаралық қарым-қатынас үшін ерекше маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленетін туыстық атауларын айтуға болады. Туыстық атаулары ұлттық рухани әлемді суреттейтін, терең мағыналы этномәдени мазмұнға ие мәдениет кеңістігінің ерекше құрылымы.

Туыстық ұғымының қалыптасуы мен дамуы белгілі бір ұлттың өмірімен, тұрмыс тіршілігімен, мәдениетімен, салт-дәстүрі және санасымен байланысты. Ол – тарихи және этникалық ұғым. Қазақ тіліндегі туыстық қатынастар мен атаулар жүйеленіп топ-топқа бөлінеді.

«Қазақтар ана тілі әлемінде» этнолингвистикалық сөздігінде Ә. Қайдар адамаралық қатынастарды: туыстық және жақындық деп екі топқа бөліп қарастырған. Ол: “адамзат баласының арасындағы қоғамдық, қауымдық, туыстық, жақын-алыстық қарым-қатынастар әрбір этностың (ұлыс, халық, ұлттың) барлыққа келіп, басып өткен даму барысында пайда болған өте көне, байырғы да дәстүрлі құбылыстың көрінісі” – деп түсіндіреді. Ол туыстық қатынастың барша түрін ұрпақтың өсіп-өнуіне байланысты қарастырып, туыстық атауларды: 1-ата жұрты, 2-нағашы жұрты, 3-қайын жұрты – деп үш арнаға бөледі. Туыстық қатынастардың қазақтарда «басқа түркі халықтарына қарағанда әлдеқайда терең де жан-жақты, әрі жетік дамығандығын» сөз ете отырып, бұл салада қалыптасқан жүздеген атаулар мен мыңдаған тұрақты тіркестер (фразеологизм, мақал-мәтел т.б.), басқа да айшықты сөз қолданыстардың барлығын еңбегінде көрсетеді [1].

Жалпы түркі тектес халықтардың туыстық атаулары Батыс елдерінде кездесетін туыстық атауларға ұқсамайды. Себебі оларда туыстық, отбасылық қарым-қатынас мүлдем өзгеше. Түркі халықтарында әр кісінің туыстық, отбасылық қарым-қатынаста орны, дәрежесі, міндеті және жасы, жынысына қарай дәрежесі орны бар. Сондықтан әр кім орнына көре, тиісті атауларға ие болады. Мысалы, қазақтар кез келген кісіге абы-

сын, әже, құдаша – деп, түріктерде кез келген кісіге *yeğen*, *baldız*, *enişte* – деп айтпайды. Орыс тілінде *дядя*, ағылшын тілінде *uncle* (нағашы аға үшін де әкенің ер бауыры/аға үшін де) сияқты туыстық атаулар түркі халықтарында кездеспейді. Түріктерде соңғы кездерде батыс мәдениетінің ықпалы нәтижесінде *küzen/ küzin*, *büyük anne*, *büyük baba* (*grand mother*, *grand father*) сөздері жалпы атау ретінде қолданыста жүргенін байқауға болады.

Анадолыдағы түріктер туыстық қарым-қатынастарын генетикалық қатысы бар/жоқ деп екі топқа бөледі. Ал оларды да өзара 1-ші, 2-ші, 3-ші дәрежелі туыстар деп топтастырады. Генетикалық қатысы бар туыстар (*kan bağı olan*):

1-ші дәрежелі туыстар: әке, шеше, балалар.

2-ші дәрежелі туыстар: ата, әже, немере, бауырлар.

3-ші дәрежелі туыстар: аға, әпке (әкенің бауырлары), нағашы аға, нағашы әпкелер, жиен.

Ал қайын жұрт немесе генетикалық қатысы жоқ (*kan bağı olmayan*) туыстар:

1-ші дәрежелі туыстар: жолдасымыз/жұбайымыздың әкесі, анасы.

2-ші дәрежелі туыстар: жолдасымыз/жұбайымыздың бауырлары, әжесі, атасы.

3-ші дәрежелі туыстар: жолдасымыз/жұбайымыздың аға, әпкелері (әке жағынан), нағашылары, бөле, жиендері. [2]

Д. Аксан “бір тілде туыстық атауларының көптігі аздығы, әлеуметтік/қоғамдық өмірдегі және отбасылық/туыстық қарым-қатынасымен тікелей байланысты” – дейді [3]. Ал проф. Н. Нирун “қоғамның құндылықтарымен тілдің нәр/куат алып, күш жинайтын ортасы отбасы. Қоғамның мәдени құндылықтары тұлғаның бір бөлшегі ретінде қабылданады және ол, отбасында жалғасып келген сайын орнығып қалыптаса береді” – дейді [4].

Қоғамда туыстықтың негізін отбасы қалыптастырады. Отбасының тұтастығы/бірлігі бұзылған сайын туыстық қатынастардың әлсіреуіне әкеліп соғады. Нәтижесінде туыстық ұғымы таралып, күшін жоғалтады. Тілдегі (туыстық қарым-қатынасты білдіретін) нақты, дәл және айрықша танымдармен терминдердің орнын жалпы ұғымдар мен танымдар ала бастайтын болады. Кейбір сөздер, атаулар тіпті қолданыстан жойылып та кетеді [5]. Мысалы, қазақтарда туыстық ұғымы мен атаулары түріктерге қарағанда нақты және дәл көрінеді. Қазақ тіліндегі *сіңлі*, *іні*, *қарындас*, *бауыр*, *нағашы ата*, *құдаша*, *құда бала...* сияқты туыстық атаулары түрік тілінде қазір қолданылмайды. Орнына

“*küçük kız kardeş*, *küçük erkek kardeş*, *kız kardeş*, *kardeş*, *baba anne*, *gelininin*, *yengenin*, *damadın*, *eništenin kız kardeşi veya erkek kardeşi*” түрінде жалпылама атаулар қолданылады. Қазақтар қыздың баласына жиен десе, ұлдың баласына немере деп айтады. Түріктерде қазір “*yeğen*” сөзі екеуіне де айтылады. Немесе, қазақтардағы *әже*, *ата*, *нағашы әже*, *нағашы ата* деген туыстық атаулары күні бүгінге дейін қолданып келсе, түріктерде “*büyük baba*, *büyük anne*” сөздері екеуіне де қолданыла береді. Қазақтарда шешелері туыс немесе бір рудан болған кісілер бірі біріне бөле болса, түріктерде француз тілінен енген “*kuzen*, *kuzin*” сөзі соңғы уақытта бөлелер үшін де ағайын туыстар үшін де қолданылып жүргенін байқаймыз.

Жоғарыда айтып өткендей туыстық атаулары адамдардың бір-бірімен қарым-қатынаста орнын, жақындық-ұзақтық дәрежесін білдіреді. Сонымен қатар елдің салт-дәстүрін, дүние танымын, мәдени құндылықтарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін тілдік бірліктер. Бұл тілдік бірліктер біріншіден қоғамда, отбасында тұлғалардың бір-біріне қатысты орнын, арақатынасын реттеп көрсетеді. Екіншіден апелляциялық қызмет де атқарады. Бейтаныс кісіге жынысы, жасына қарай апелляциялық қызметте туыстық атауларын қолданғанымызда олар тек қана қаратпа және назар аудару қызметін атқарып қоймайды. Ол аға, ата, балам немесе қызым сияқты сөздерге мейрімділік, жақындық және позитивтік сезім жүктейді. Бұл да тұлғалар арасы қарым-қатынасты болымды, жемісті және нәтижелі орындалуына себеп болады.

Түрік тіліндегі кейбір туыстық атаулардың мағыналары және қолдану аясын төмендегідей көрсетуге болады:

Abla (абла) 1 – бір кісінің өзінен үлкен әйел бауыры, туысы. 2 – туысы емес өзінен үлкен әйел кісіге құрмет, сый көрсету үшін айтылатын сөз, 3 – әйел кісіге қаратпа ретінде айтылады

Ağabey (ағабей), 1 – бір кісінің өзінен үлкен ер бауыры, туысы. 2 – туысы емес өзінен үлкен ер адамға құрмет, сый көрсету үшін қаратпа ретінде айтылады.

Amca (амжа) – Араб тілінен енген. 1 – әкенің ер бауыры. 2 – қаратпа сөз. Жасы үлкен ер адамға құрмет үшін қолданылатын қаратпа сөзі.

Dayı (дайы) 1 – ананың ер бауыры, 2 – бір кісіні қорғап аялап жүретін беделі бар кісі, 3 – әдемі, жақсы.

Dayı (дайы) 1. ананың ер бауыры, 2. *Сын есім*. Батыл/ батыр, жігіт. 3. Қаратпа сөзі ретінде үлкен, кәрі ер адамға қолданылады.

4. Ауыспалы мағнада: қорғаушы 5. Жаргонда авторитет. 6. Осман билігі кезінде Тунис, Алжир және Тралбуста сайлаумен тағайындалатын басшылар.

Elti (элти) 1 – екі бауырдың әйелдері бір-біріне болатын туыстық атауы.

Elti (элти) 1 – кейбір аймақтарда ер адамның екі әйелі бір-бірін осылай атайды.

Görümse (гөрүмже) 1 – әйел адамның күйеуінің қарындасы.

Dünür (дүнүр), 1 – ерлі-зайыптылардың әкешелері бірі-біріне болатын туыстығы.

Dünür (дүнүр) 1 – қыз сұрап, жаушы болып барған кісіге айтылады.

Dadaş (дадаш) 1 – ер бауыр, 2 – ауыспалы мағнада: жігіт, батыл кісі, 3 – қаратпа сөзі ретінде де қолданылады.

Dadaş (дадаш) 1 – үлкен бауыр, аға.

Teuze (тейзе) 1 – ананың әйел бауыры, ананың жартысы. 2 – анамыз жасындағы әйел кісілерге қарата айтылатын қаратпа сөз.

Torun (торун) 1 – бір кісінің баласының баласы, 2 – ауыспалы мағынада бір рудың ұрпақтары, 3 – ауыспалы мағнада жақсы көріп, өзімінін жүретін кісі, 4 – жаргонда үйреншік әскер.

Yeğen (еген), 1 – кейде бір кісінің бауырының баласы, кейде ағасының, тәтесінің, нағашы әпкесінің немесе нағашы ағасының баласы. 2 – түйенің бір түрі.

Yenge (енге), 1 – бір кісінің ағасының, ағайынды немесе нағашы ағасының әйелі. 2 – ер кісі сөз арасында өз әйелін осы сөзбен атайды, 3 – әйелдерге қарай айтылатын қаратпа сөз.

Түрік тіліндегі араб және парсы тілдерінен енген туыстық атаулары қазақ тілімен салыстырғанда өте көп деп айтуға болады. Олардың кейбірі мыналар:

Bigader (бирадәр), парсы сөзі. 1 – ер бауыр, 2 – “дос, жолдас” мағынасында қаратпа сөзі ретінде қолданылады.

Bigader (бирадәр), 1 – ер бауыр, 2 – ма-сондардың бірін біріне берген аттары. 3 – “Құрбы, дос, жолдас” мағынасында қаратпа сөзі ретінде қолданылады.

Damat (дамат), парсы сөзі. 1 – үйленіп жатқан ер кісіге айтылатын сөз. күйеу\ күйеу бала, 2 – қыздың күйеуіне жасы үлкен төркіндері тарапынан айтатын сөз. 3 – Патша тұқымынан қыз алған кісі.

Kuzin, Kuzen (кузин\кузен), француз сөзі. 1 – нағашы әпке, нағашы аға, ағасы, әпкесінің қызы, қыз жиен, бөле.

Peder (педәр), парсы сөзі. 1 – әке, 2 – падре (христиандардың қасиетті әкелері).

Baba (баба), парсы сөзі. 1 – баласы бар ер адам, 2 – баланың дүниеге келуінде рөлі бар еркек, 3 – қазба жұмыстарда қолданылатын термин, 4 – үйдің төбесі, шатырындағы тірегі, 5 – қоғам қайраткері, 6 – ауыспалы мағынада: сыпайы, жұмсақ мінезді ер адам, 7 – ауыспалы мағынада: қылмыс, криминал әлемінің басы, 8 – ауыспалы мағынада: мейрімді, әкелік сезімі жоғары кісі, 9 – ауыспалы мағынада: ата, 10 – жаргонда: өте жақсы, тамаша кісі, 11 – кезінде тариқаттың басшысына айтылған, 12 – кезінде кейбір кісілерге лақап ретінде берілген, 13 – теңізшілік термині, 14 – құрылыс термині.

Enişte (эниште) парсы сөзі болуы мүмкін. Бір кісінің қарындасы немесе әйел туысының күйеуі [6].

Коммуникативті акті барысында қолданылатын туыстық атаулардан жасалған қаратпалар түрік тілінде де әр кез тек туыстық қатынасты білдірмейді. Түрік тілінде аппелятивтік қызмет атқаратын baba (әке), ağabeу (үлкен аға), атса (әкесі жағынан туысатын ер адам), дауи (анасы жағынан туысатын ер адам, нағашы) сияқты туыстық атаулар өзімен туысқан ер адамға, жасы үлкен кісіге ғана емес, сөз ситуациясына қарай өзінен жасы үлкен кез келген ер адамға қарата қолданыла береді.

Түрік тіліндегі туыстық қатынасты білдіретін, әйел адамға қарата айтылатын abla (әпке), anne (ана), kızım (қызым), teuze (нағашы әпке), yenge (женге) қаратпалары да туысқандар арасында ғана емес, таныс, бейтаныс кез келген әйел адамға (жасына қарай) да қарата қолданылады.

Ağa (аға) сөзі түрік тілінде ауылдық жерлерде жиі қолданылатын қаратпа сөзі. Қазіргі таңда бұл сөз өзінің бірінші сөздік мағынасы, яғни қазақ тіліндегі аға ұғымынан кең аяда қолданылады. Ол ауылдық аймақтарда ауылдағы сыйлы, құрметті адамға ғана емес, дәулетті, бай, ахуалды адамға да қарата айтылады.

Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін тілдік бірліктердің эмотивтік қызметі де аса күшті. Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктер туысқандар арасында, ана мен бала, әке мен бала арасында қарым-қатынас орнату үшін аса қажет. Бұл этикет тілдік бірліктер адамның жан-дүниесінің, туысқандық сезімінің, сыйластық сезімінің, ішкі жан-дүниесінің дұрыс жетілуі үшін ететін әсері өте күшті, сөз күдіретін айқын көрсететін тілдік құралдар болып табылады [7].

Жоғарыда қазақ және түрік тілінде туыстық, отбасылық атаулардың өзара бөлінуі, топтасты-

рылуы бірі бірінен айрықша екендігі, түріктердің батыс мәдениеті ықпалында кейбір туыстық атаулардың жалпы қолданыста болғандығы айтылды. Бірақ, екі елдің туыстық атауларының тілдік немесе отбасылық, туыстық қарым-қатынаста: 1 - реттеуші, яғни отбасы мүшелерінің орнын, міндетін және дәрежесін анықтайтын, 2 - қаратпа сөзі ретінде кісілердің жасы, жынысына қарай назарларын аударатын, 3 - эмотивтік, яғни отбасы мүшелерімен туыстар арасындағы жақындық, сыйластық, бауырмалдық сезімді жеткізетін маңызды қызметтер атқаратындығын айта аламыз.

Сондықтан жаһандану үдірісінде ұлттық ерекшелігімізді сақтап қалуда және басқа түркі халықтарымен де жақындастыратын негізгі факторлардың бірі болып табылатын отбасылық, туыстық атауларды лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психоллингвистика, культурология ғылымдары тұрғысынан керек туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін, керек туыстық дәрежені білдіретін, керек қаратпа сөзі ретінде қолданылатын осы тілдік бірліктерге зер салып назар аударуымыз қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. 1-том. – Алматы, 2010.
- 2 Emiroğlu S. “Türkçe Sözlükteki Akralalık Adlarının Tasnifi” Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 1691-1710, Ankara.Türkey
- 3 Doğan Aksan (2000), Türkçenin Sözcükleri, Engin yayinevi, Ankara.
- 4 Nihat Nirun (1994), Sistematik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür, Ankara.
- 5 [http://turkoloji.cu.edu.tr/Ercilasun A.B., Güner D.F. “Altay Türklerinde Akralalık”. Çukurova Üniversitesi-Türkoloji araştırmaları merkezi](http://turkoloji.cu.edu.tr/Ercilasun_A.B.,_Guner_D.F._%20%22Altay_Turklerinde_Akrabalik%22._%20Cukurova_Universitesi-Turkoloji_ara%C5%9Ftırmaları_merkezi)
- 6 <http://www.tdk.org.tr/> Güncel Türkçe Sözlük ,Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü
- 7 Шадкам З. “Қазақ және түрік тілдерінде туыстық қатынасты білдіретін сөздер және олардың аппелятивтік қызметі // Ақиқат. - № 9. - Алматы, 2010.

References

- 1 Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde. Etnolingvistiklik sozdik.I-tom. Almaty, 2010.
- 2 Emiroglu S. “Turkche Sozlukteki Akralalik Adlarinin Tasnifi” Turkish studies-International Periodical Fort he Languages, Literature and histori of Turkish or turkic volume 7/4, Fall 2012, p. 1691=1710, Ankara. Turkey.
- 3 Dogan A. (2000), Turkchenin sozvarligi, Engin yayinevi, Ankara.
- 4 Nihat N. (1994), sistematik Sosyoloji Yonunden Aile ve Kultur, Ankara.
- 5 [http://turkoloji.cu.edu.tr/Ercilasun A.B., Guner D.F. “Altay Turklerinde Akralalik” . Chukurova Universitesi-Turkoloji arashtırmaları merkezi](http://turkoloji.cu.edu.tr/Ercilasun_A.B.,_Guner_D.F._%20%22Altay_Turklerinde_Akrabalik%22_.%20Chukurova_Universitesi-Turkoloji_arashtırmaları_merkezi)
- 6 <http://www.tdk.org.tr/> Guncel Turkche Sozluk ,Türkiye Turkchesi Ağızları Sozluđu.
- 7 Shadkam Z. “Kazak jane Turk Tilderinde Tuistik Katinasty Bildiretin Sozder jane Olardin Appelativtik kizmeti” Akikat № 9 . 2010 Almaty.